

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 3, Number 307 (2016), 163 – 168

TRADITIONAL AITYS: GENRE ISSUES

R.T.Almukhanova

Kazakh National University of Art, Astana, Kazakhstan

E-mail: riza_almuhanova@mail.ru

Key words: literary, genre, folklore, story, poet.

Abstract. This article focuses on the development of genre specifics of the aitys. Even in the first quarter of XX century the scientists such as M.Auezov, H.Dosmukhameduly and others have outlined the main features of this genre. However, due to the vast poetic heritage, and also because of the specific features of the aitys of pre-revolution period - oral transmission from generation to generation has opened the possibility of syncretic development with other genres, which in some cases resulted in complicated definition of the main genre character.

In this article, revealing those "not appropriate" aitys, the author emphasizes the main criterion of traditional aitys, and clearly demonstrates by published texts. Also the complicated-syncretized texts that can help to identify the main criterion of aitys, have been analyzed.

In "Kazak Adebietinin tarihi. Folklorlik kezen "(2008), the author of this article wrote and reconsidered the systematization of aitys, that is, they are divided into folklore and author's aitys. Presented article is a logical continuation of this research.

The novelty of this research is that besides main characteristics, we should pay attention to the temporary space, while in the epics it differs from aitys, that is definitely present time is the inherent feature of aitys.

УДК 398(=512.122)

ДӘСТҮРЛІ АЙТЫС: ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Р.Т.Алмуханова

Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан

Түйін сөздер: әдебиет, жанр, фольклор, сюжет, ақын.

Аннотация. Бұл мақала дәстүрлі айтыстың жанрлық ерекшеліктеріне арналды. Өйткені, айтыс деп қазақ поэзиясында тек сыртқы пішіні ғана ұқсас туындылармен бірге жариялаған басылымдарды қайта зерделеу қажет. «Қазақ әдебиетінің тарихы» (2008) кітабында осы мақаланың авторы жалпы айтыстарды фольклорлық және ақындық айтыс деп жіктеп, оларды ерекшеліктеріне қарай айырып қарау керектігін жазған. Ұсынылып отырған бұл мақаланың жаңалығы: айтысқа жинақтарында жарық көрген жанрлық талапқа сай емес өзге сипаттағылардың бөлектігі сараланды, бұл жанрды айқындаушы ретінде айтылатын сөз майданы, «айтысып жатыр» деген қолданыстарды толықтыратын тағы бір шарт: айтыстың өзге поэзиялық жанрлармен сабақтастығы орын алған жағдайларда оны ажыратудың бір жолы – жырлардағы уақыттан бөлектігі, яғни нақ осы шақ талабы болуы тиіс.

Кіріспе. Айтыс – қазақ әдебиетінде ұдайы зерттелетін жанр. Өйткені, айтысқа деген құмарлық әдеби жанрларды дамытты және қоғамның әр кезеңінде өзіндік жаңашылдыққа жетелеуде. Оның бір дәлелі – ақындардың жансыз заттармен «айтысуы». Ал бұларды алғашында ақындық айтыстармен қатар қойған кездер болды және кейбір басылымдарда әлі күнге дейін жанрлық сипатын айқындауда адасушылықтар кездеседі.

Зерттеу әдістемесі. Әдебиеттану саласында қалыптасқан салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде сырт көзге тек пішіні жағынан ғана айтысқа ұқсас болғаны үшін «адасып» жүрген шығармалар зерделенді, ақындардың шығармашылық лабораториясын зерттеу барысында жанрлық атаулардың дұрыс қолданылуы да ескерілуі қажет екені анықталды. Ауызша тараған шығармалардағы синкреттілік орын алған жағдайлардағы басты айырым-белгілер сараланды.

Зерттеу нәтижелерін қолдану аясы кең, ғылыми еңбектерге, жоғары оқу орындарындағы студенттерге, қалың жұртшылықтың рухани сұранысын қанағаттандыру мақсатында пайдаланылу мүмкіндігі мол.

Нәтиже: Қазақ поэзиясындағы жанрлардың терминдік белгілеріне қатаң мән беру қажеттігі айқындалды және осы кезге дейін жарық көрген айтыс жинақтарында жанрлық тұрғыдан «адасып жүрген» шығармаларды талдау негізінде дәстүрлі айтыстың басты айырым-белгілері нақтыланды. Айтысты өзге жанрлардан, мәселен, эпостан айыратын нақ осы шақ болатыны да анықталды.

Ру айтысы ақындар айтысының қалыптасуына негіз салғаны шындық, бірақ сонымен бірге дәл осындай таңу белгілі деңгейде шектеулік жасайтынын да ескеру керек. Өйткені, бұл айтыстарда сол дәуірдегі халықтың тұрмыс-тіршілігі, яғни экономикасы, дәстүрі, т.б. сан-салалы мәдениеті көрінетінін де айтуға тиіспіз.

Айтыстың 1960 жылдардағы басылымдарынан көз үйренген «Нарманбет пен торы аттың айтысы», «Қожамқұл ақынның көкшолақ атымен айтысқаны» дегендей мәтіндер бір ақынның төл шығармалары деп бағалануы тиіс. Шынында да, ақынға «қарсылас» болып көрінетін ат немесе домбыра, не қасқыр, шын мәнінде, «айтысқа түсетін» ақын еместігін бүгінгі адам айқын түсінеді, бұларды ақынмен айтысты деп, ешкімді сендіре алмаймыз.

Ежелгі дәуірдің адамдары мифтік сананың ықпалымен жаз бен қысты айтыстырғанымен, бұған бүгінгі адам сенбейді, бұлар да сондай. Бүгінгі көзі ашық халықты домбыра не қарға, т.т. Құдай сөйлеу қабілетін бермеген заттар мен жануарлар адаммен айтысты деп сендіру мүмкін емес.

Сондай-ақ ғұрыптық «айтыстар» тек сыртқы түрі үшін ғана ақындық айтыстың қатарында жарияланып келді. Тек соңғы кезеңдегі зерттеулердің нәтижесі жанрлық ерекшелікті тұрақты ұстау қажеттігін алға тартып, 2008 ж. жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклорлық кезең» атты 1-томында фольклорлық айтыс және ақындар айтысы деген жіктеу жасалды. Осы жіктеу бойынша бұрын салт-дәстүр айтыстары деп берілген «айтыстар», шынында, фольклорлық сипатта екені анық айтылды [1, 681-б.].

Ал ақындар айтысының басты ерекшелігін Х.Досмұхамедұлы: «Көшпелі өмір салтында, рулық қоғамда жеке адам мен ру шешуші рөл атқарады. Бәсекеге түскен әрбір ру тек өзінің билері мен батырларын ғана емес, қарсыласына дес бермейтін дарынды ақындарын да орынды мақтан тұтады. Қазақ арасындағы осы ру мен ата, жеке адамдар бәсекелесі сөз жарысы – айтыс арқылы өте жиі көрініс табады».

...Әрқайсысы өзін, атақты аталасын, руын, жұртын, т.б. мақтай отырып, қарсыласының, оның аталастарының, руластарының, жұртының, т.б. кем-кетіктерін, қате басқан қадамдарын, ұятты істерін қазбалап, тізе бүктіруге тырысады [2, 288-б.], – деп, айтыстың басты ерекшелігін таныған, яғни мақтану да, қарсыласын сынау да – осы бір айтыстың ішінде орын алатынын баса айтқан.

Ақындар айтысы болған соң, сөз сайысының «кейіпкерлері» ретіндегі қызмет екі ақынға жүктеледі, бұл – жанрлық бұзылмас шарт. Қазақтың дәстүрлі қоғамында құрдастар немесе нағашы-жиен, т.б. өз орнын білетін адамдар әзілдесін, бір-бірінің сыртынан «айтыстар» тудырған жағдайлар да кездескен. Бірақ кейіпкер ретінде есімдері көрсетілген бұл адамдардың арасында шын айтыстың болмағанын ойлау керек. Сол сияқты 1965 ж. «Айтыс» және кейбір жеке ақындардың шығармашылығына арналған жинақтарда бұл қағида ескерілмей қалған. Мәселен, Кете Жүсіп пен Күзен арасында таза ақындық айтыс жоқ. Өйткені, Жүсіп әйелінің атынан өзі жазғаны 1965 ж. «Айтыс» жинағының соңында берілген түсінікте [3, 642-б.] жазылған, бірақ оған мән берілмеген. Ендеше оны ақындар айтысына қосудың жөні жоқ. Сол сияқты Шал (Тілеуке) Құлекеұлының шығармаларының арасындағы «Шал мен кемпірі» дегенді ақындар айтыс деп қарауға мықты дәлел жоқ.

Жанрды оның сыртқы түрі айқындамайды, «айтыс» деген сөздің мазмұны – осыған айғақ. Сондай-ақ:

Айтыссаң, кәне, кел айтыс,

Тимей жатып туламай.

Мен емес сенен кашатын,

Айтыса алмай сасатын.

Сен секілді желікті

Албастым бар басатын, –

деумен тәмамдалған Асаубай мен Құлтуманың [4, 30-б.] арасында таза ақындық айтыс болды деуге келмейді. Мұнда сөз қағысу – сайысқа шақыру деңгейінде ғана қалған, айтысқа тән даму жоқ.

Сондай-ақ екі ақын қатысқанымен, таза ақындық сөз сайысы жоқ шығармалар да бар. Ақынға қара сөзден өлең оңай, көмейінен жыр төгілген ақындардың жайдақ сөйлеуі мүмкін де емес. Аузын ашса, өлең төгілген ірі ақындардың көңіл айтуы да, жұбатуы да, жоқтауы да – бәрі өлеңмен «айтыс» формасына түскен.

Оның үлгісі – 1988 ж. «Аралбай мен Қашағанның айтысы» деп жарияланған мәтін. Баласынан айрылып отырған қаралы Аралбайдың:

Менің немді сұрайсың,
Мен бір жүрген боз мая,
Тұлыбына келіп, үңілген.
Мен бір жүрген ақ киік
Ұзын судың бойында
Лағын іздеп жүгірген... –

деген сөздерінен-ақ мұның жоқтау екенін түсіну қиын емес. Ал күтпеген жерден жайсыз хабарды естіген Қашағанның жайдақтыққа салынбасы тағы да аян. Осылайша қос ақынның бірі жоқтау айтып, іштегі шерін шығарса, халықтық дәстүрмен «Тұяғы бүтін тұлпар жоқ, Қанаты бүтін сұңқар жоқ» деген жұбатуды шабысы мықты ақындық қуатты танытады, бірақ жанрлық тұрғыдан бағалағанда, бәрібір, айтыс емес, ақындар шығармашылығындағы фольклорлық сананың көрінісі деп бағалануы тиіс.

Ақындық айтыс деген соң жанрлық ерекшелікті бекем ұстанғанда, «Сүйінбай мен Тезек төренің айтысындағы» [5, 51–60-б.] қаракер аттың кейіпкер ретінде қосылғанын ескермеуге болмайды. Бұл шығарма революцияға дейінгі ақындар айтысының ауызша жеткенін ескеруді, осы себепті оның фольклорлық айналымға түскенін мойындатады. Бірақ сонда да ақындар айтысының негізі сақталғанын ескеру қажет. Ал «Бақтыбай мен Тезек төре айтысын» ақындар айтысы деген атаумен шығатын жинаққа қосудың реті келмеді. Өйткені, Бақтыбай мен Тезек төренің ақындығына шәк келтірмесек те, нақты шығарманың жанрлық табиғатын тани білуіміз қажет. Шын өмірде екеуі талай айтысқан болуы да мүмкін, бірақ дәл бізге жеткен осы шығармада айтыстың негізі сақталмаған. Оның себебі де түсінікті. Айтыс ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралған, солайша екеуінің арасында шын айтыс, сөз сайысы орын алса да, ол сол қалпында жетпей, «бұзылып», жартылай ертегілік, жартылай шешендік сөз жанрларының табиғатына ауысқан. Өйткені, мұнда Шернияз бен Баймағамбет сұлтан арасындағы «кездесуге» еліктеу де, «Осындай болса екен» деген халық қиялынан қосылған қоспа да көп.

Шал (Тілеуке) Құлекеұлының жинағындағы «Шал мен дегдар қыз» да осындай синкреттілікке түскен.

Негізі, айтысқа қосылатын шығармалардың өн бойынан «Айтысып жатыр» дегізетін көркемдік күш-қуат бірден сезіліп тұрады. Шын мықты қарсылас сол артық кеткен сөздерге ұтымды жауап қайыра білуі шарт. Және ол ақын бүгін сөзден ұтылғанымен, бұл оның бүкіл шығармашылығына берілген соңғы пікірді тудырмайды. М.Әуезов: «В айтысе победа и поражение определяется не тем, что иссякнуть песни, а степенью и силой тяжущихся» [6, с.185] деп ескерткен, демек, әр айтыстың өз тарихы бар екенін ескерген жөн. Себебі: «Айтысқанда екі күрескен балуандар сияқты, бірін-бірі андиды, бірін-бірі бағады. Күрескендегі бірін-бірі жығу үшін істейтін әдіс-амалдарды, тәсілдерді мұнда да істейді» [7, 105-б.].

Мұны кезінде М.О.Әуезов айтқан. Әйтсе де, поэтикалық қуатты мықты ақындар арасындағы сөз сайысының кейбірі жанрлық сипатты анықтауда ойландырғандары да бар. Әсіресе, қағысу мен шешендік сөздің арақатынасын таразыға салғандай салмақтау қажет.

Мұндайда салыстыру үшін Шернияз бен Баймағамбет сұлтанның арасындағы сөз майданын алуға болады. Баймағамбет сұлтанның қылышы дайын тұрған кезде басын аман сақтап, өз өмірін құтқарып қалу үшін айтылған Шернияздың сөздерін ақындық айтыс деп бағалауға сыймайды. Оның үстіне Баймағамбет айтысқа түсіп отырған жоқ, ақынның өмірін сұлтан қылыш арқылы шешпекші қаһар бар. Осыларды ойлағанда, Қадырбай мен Байтоқ арасындағы сөз майданы шешендік сөз жанры бойынша емес, қағысу – ақындардың айтыскерлік мықтылығының көрнекті дәлелі деп бағалануы тиіс. Мұнда Жәңгір ханның ақындарды айтыстыру талабы ғана орын алған, шешуші күш құралы қылыш емес. Осындай ойлармен бұл мәтін айтысқа қосылуы керек.

«Қадырбай мен Байтоқ», «Шернияз бен қыз» айтысқа қосылғанымен, «Біржан, Орынбай, Шөже ақындардың айтқырлықтары» деген атаумен берілген шығарманың сипаты бұлардан бөлек. Өйткені, соңғы үлгіде айтыс жоқ, аңыз бойынша, ол ақындардың ода жанры бойынша бәйгеге түсуі сияқты орын алған. Нақты айтқанда:

Керей Сағынайдың асына сауын айтылып, жан-жақтан жұрт жиналады. Сол аста басқа керейлермен бірге, ақындар бәйгесі де тігіледі – ақындардан Сағынайдың байлық-салтанаттық дәрежесін кімде-кім бір ауызға сыйғызып, жақсы өлең шығарып айтса, соған бас бәйге берілмекші. Жиылған ақындардың ішінен Орынбай, Шөже, Біржан сал өлең бәйгесіне түседі. Бірінші сөзді Керей баласы деп, Біржанға береді, онан кейін Орынбай, Шөже айтады. Біржан:

Сағынай, Мәті-Дәулен жайындайсың,
Тел өскен, сен қысырдың тайындайсың.
Дәулетің жеті атаңнан арылмаған,

Киіктің даладағы лағындайсың.

Орынбай:

Керейде Сағынай мен Мәті-Дәулен,
Көркің көпке, күндей боп түсер сәулен.
Көп айдың көрмегелі жүзі болды,
Жүрмісің, есен-аман, өңкей сәулем?

Шөже:

Сағынай, Мәті-Дәулен – егізімсің,
Қол жетпес қабырғаға семізімсің.
Жеті атаң жеті руға жетім берген,
Сонда да таусылмайтын теңізімсің. [8, 89-б.].

Мұнда жеңімпаз іздеудің қажеті көріпбейді.

Ақындар айтысы авторлы ауыз әдебиетіне қосылатыны анық, бірақ айтыстың өзі ауызша тараған мұра болғандықтан, ел арасындағы таланттардың «араласуынан» жанрлық өзгеруді бастан кешетіндері бар. Мұны «Сауытбек пен Ақбөпе» дәлелдейді. Ол бастапқыда айтыс болғанымен, кейін шығармашылыққа қабілетті ел адамдарының араласуымен жырға айналған. Бұл шығарманың «Бабалар сөзінің» «Ғашықтық дастандар» томына қосылуы [9, 203–246-б.] дұрыс, өкінішке орай, кейбір зерттеушілер дәл осы жанрлық дамуды ескермей, соңғы кездегі еңбектеріне де айтыс деп көрсеткен.

«Түбек пен Қарқабат» [3, 134 – 146-б.]та жанрлық тұрғыдан өзгеріске түскен. Мұнда Қарқабат жад ауруына ұшыраған Түбекпен айтысып, оны жеңуді мақсат етпейді. Ал бұл шығарманы оқи отырып, бастапқыда Түбек пен Қарқабат арасында айтыс болуы мүмкін дегенмен, ел ішіндегі ақындар тарапынан сюжетті жырға бағыттау үдерісі басталғанын аңғартады. Өйткені, Түбектің тілегімен Қолаба деген тәуіп келтіріледі, ол ақынды жылқының қазысына бөлеп, үш айда жазып, атқа мінгізеді. Сол еңбегі үшін Түбектің малы мен қатынын алып, кетіп бара жатады, Қарқабат Арқадан қайтып келіп, болған жағдайды біліп, тәуіптің артынан қуып барады. Екеуінің арасында диалог орнаған, алайда, мұны Қарқабат пен тәуіптің айтысы деуге келмейді. Ақындық айтыстарда жеңуге деген ұмтылыс болуы – шарт, мұнда ол жоқ. Бұл шығарманың айтары: Қарқабат тәуіптен Түбектің қатынын қайтаруды талап етіп, ақыры, отбасылы адамдардың басын қосады. Осылайша өзіндік шытырман оқиғасы бар сюжетті шығармаға айналғандықтан, мұны ақындық айтыстарға қосудың реті жоқ. «Араға үш ай салып, Қарқабат келеді де, тәуіптің артынан қуады» – осының өзі жырға еліктеушілікті аңғартады, яғни мұнда уақыт кеңістігі рөл ойнап тұр. Ал айтыста алыстан шақыртқан ақынды басқа жақтан алдыртқаны туралы айтылса да, дәл Қарқабат сияқты айтыстан бөлек мақсатты көздейтіп қимыл, әрекеттерге орын жоқ. Яғни айтыс үстіндегі ақындардың бір-біріне сөз арнауы нақ осы шақты жеткізеді. Ақындарды алдыртуға кететін уақыт, бәрібір, сол нақты осы шақтың аясынан шықпайды.

Ал «Ақан мен Мұқан» айтысы бірнеше рет болған сыңайлы. Дегенмен бұл айтыста екі ақынға да Шыңғыс хан «замандас» болып шыққан. Бұл кейінгі жеткізушілердің ықпалы болғандығын аңғартады. Мәселен, Мұқан:

Бір кезде болып едің жақсы халда,
Сол кезде берген саған олжа, мал да.
Бұл кезде жарлы болып тақырландың,
Кім келер титықтаған кедей шалға?
Серілік енді саған неге керек?
Бұл сөзді айтпап па еді Шыңғыс хан да, – десе,
Ақан да:
«Қыз ал», – деп шығушы еді Шыңғыс хан да,
Мазамды алушы еді анда-санда.
Ұнаған сұлуыңды өзің таңда,
Керек болса, берейін дүние-мал да.
Осы айтқаны Шыңғыстың әлі есімде,
Көңілім сонан бері сұлу жанда [10, 228– 229-б.], – деген.

Айтыскер ақындардың Шыңғыс ханмен замандас болмағаны белгілі. Сондықтан ақындық айтыс бойынша антологияға қосуға келмейді. Бұдан шығатын ой: халықтың қызығушылығы күшті болған себепті айтыстардың кейбірі фольклорлық айналымға түсіп, жанрлық өзгерістерді бастан кешкен.

«Мәулімбаи мен Айбала» Мәулімбаидың кіріспе сөзімен басталып, өзінің Айбалаға қалай барғанын баяндау, екеуінің арасында сөз қағысы болғанын жеткізу мақсатын көздеген. Сондықтан оны таза ақындық айтыстың қатарына қосу қиын, мұнда сол екеуара болған қағысуды аңыз ретінде дамыта баяндау орын алған. Яғни аралық жанрға түскен.

Айтыстарды саралау барысында революцияға дейінгі айтыстардың ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жетуінің де кейбір қыр-сыры ашыла түсті. Кейбір шығармаларды оқи отырып, айтыстың екі ақын арасында болуы керектігін ойына салып, оның шынайылығына күдіктенетін де кездер болады. Сондай ой қалдырған шығарманың бірі – «Шернияз бен қыз». Шернияздың ой жүйріктігі оның сөздерінде таңбаланған, алайда, дәл осы шығарма Шерниязға «көленке» түсіретін сияқты. Дәлірек айтқанда, бұл фольклорлық айналымға түскен немесе өзгенің Шернияз атынан шығарма «туындататына» жол берілген бе деген ой қалдырады. Дегенмен бұл арада кесімді төрелік жасау қиын, сондықтан айтыстың қатарынан орын алады.

Ақындардың «кездестірілуінде» де өзіндік этиканың болғаны байқалады. Мәселен, Сарышолақ пен Кердері Әбубәкір айтысқан деп көрсету бар. Алайда, мәтінге зер салған адам Әбубәкірдің:

Шектінің басы Сырда, аяғы таулы қырда,
 Өлімнің батыр халқы құмар дауылды жырға.
 Сарышолақ дәм түсірді ауылға,
 Деген бар, жібектен баулық ызба,
 Дуалы аузың орақ, қаның қызба,
 Айтысар өзіңменен қандай олақ.
 Шекерді қатық етпес қара тұзға,
 Көңілді топ ішінде босқа бұзба.
 Қарсақ аяқ, мысық бас,
 Басқан ізін білдірмес,
 Сынаптай сырғып су жұқпас,
 Өлең сөзге ілдірмес,
 Күзен шиыр, құр жүрмес,
 Түлкі тұмсық, қыран көз
 Түптеп шұқыр насыр сөз,
 Айтысып адам тоқтатпас,
 Болдым Тәңір неге кез [11, 304–305-б.], –

деп, айтыстан бас тартып, жыршылық сайысқа түседі»,– деген бар, яғни шын мәнінде, ақындар арасында айтыс болмаған. Осы мәтін соңындағы мәліметке сүйенсек, олардың кездесуі жыршылық сайысқа ұласқан. Демек, ұстаз бен шәкірт немесе халыққа өзін мойындатқан тұлғаны сыйлағандықтан, онымен сөз жарыстырмайтын ұстаным да болған.

1965 ж. үш томдық жинақтың екіншісінде «Жұмбақ айтыс» берілген. Бірақ суырыпсалма айтыспен салыстырғанда, жазбашаның табиғаты бөлек. Ақындар жұмбақ арқылы ғана емес, басқа да тірліктің мәселелері бойынша хатпен айтысқан, «дауласқан». Бірақ айтыс дегенде тек пішін жағынан сыртқы ұқсастықтан басқа ортақтық жоқ, импровизация көрінбейді. Ал жұмбақ айтыс импровизацияда да мол орын алған, яғни бұл тұрғыда жалпы айтыстың жанршілік түрлері сақталады.

Қазақ ұлттық өнер университеті Қорқыт атындағы ғылыми-зерттеу институты жоспарлаған жиырма бес томдық «Қазақ өнерінің антологиясының» алғашқы екі томы революцияға дейінгі 93 айтысты қамтыды [12], [13] және бұл мақала осы жинақты дайындау барысындағы зерттеудің нәтижесі ретінде ұсынылды.

Мақала авторы 1998 ж. «Халел Досмұхамедұлы – әдебиет зерттеушісі» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғағанда, оның және айтысқа қатысты зерттеулер жазған М.Әуезов, т.б. пікірлерін саралап, «Ақындар айтысы – рулық айтыстың негізінде қалыптасты» деген тұжырым жасады. Ру айтысы ақындар айтысының қалыптасуына негіз салғаны шындық, бірақ сонымен бірге дәл осындай тану белгілі деңгейде шектеулік жасайтынын да ескеру керек. Өйткені, бұл айтыстарда сол дәуірдегі халықтың тұрмыс-тіршілігі, яғни экономикасы, дәстүрі, т.б. сан-салалы мәдениеті көрінетінін де айтуға тиіспіз.

Бүгінгі зерттеушілердің кейбірі өз рулас ақынын әсірелеп мақтайтындары бар. Бұл жеке пікір дегенмен, айтыс жанрының ерекшелігін сырт қалдырып, қарсылас ақынның сөздері тарихи фактіге сай еместігін айтып, оны мәдениетсіз, көргенсіз деуге болмайды. Ақындар бір-бірін қалайда жеңуді мақсат еткендіктен, кейде шындыққа жанаспайтын артық сөздерге жол беруі айтысты сөз майданы деп қабылдаумен байланысты. Яғни айтыстың жанрлық ерекшелігін түсіну қажет. Шын мықты қарсылас сол артық кеткен сөздерге ұтымды жауап қайыра білуі шарт. Оның үстіне бүгін сөзден ұтылса, ол сол ақынның бүкіл шығармашылығына берілген соңғы пікірді тудырмайды. Ақындар сөз таба алмағандықтан емес, жүйелі ойға тоқтаған, әр айтыстың өз тарихы бар екенін ескерген жөн.

Қорыта айтқанда, ақындық айтыстың басты шарттары: айтыс, шын мәнінде, екі адамның арасында өтуі және олардың арасындағы сөз сайысынан тайталасқа, бәсекеге деген ұмтылыс, жеңіске деген құлшыныс

сезілді қажет. Басқа жанрлардан ажырату үшін айтысқа тән нақ осы шақты көрсететін мезгілдің де болуы ескерілуі тиіс.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклорлық кезең. – Алматы, ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.
- [2] Классикалық зерттеулер. Көп томдық. – Алматы: Әдебиет Әлемі», 2012. Т.9. XX ғасыр басындағы Алаш әдебиеттануы. – 368 б.
- [3] Айтыс. Т.2. – Алматы, Жазушы, 1965. – 664 б.
- [4] Айтыс. Қазақ халық әдебиеті: көп томдық (Қаз.ССР Ғылым акад. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты). Ғылыми түсініктерін жазып, баспаға әзірлегендер: Ә.Алманов (жауапты шығ.), С.Дәуітов, М.Жармұхамедов, Ғ.Махмұтова, Ғ.Оразаева. – Алматы: Жазушы, 1988. –Т.2. –352 б.
- [5] Аронұлы С. Өлең сөздің жарық жұлдызы. /Құраст., алғы сөзін, түсініктерін жазған филология ғылымдарының докторы С.Садырбаев. – Алматы: RS, 2012. –124 б.
- [6] Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т.28. – Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2007. – 440 б.
- [7] Байтұрсынұв А. Әдебиет танытқыш. – Алматы, Атамұра, 2003. – 208 б.
- [8] Біржан сал Қожағұлұлы. Шығармалары. /Құраст.: Н.Оразбек. – Алматы, Қазақстан баспа үйі, 2013. – 384 б.
- [9] Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана, Фолиант, 2005. Т. 22. Ғапықтық дастандар. 2003. – 304 б.
- [10] Ақан сері Қорамсаұлы. Шығармалары. /Құраст.: И.Оразбек. – Алматы: ЖС «Қазақстан» баспа үйі, 2013. – 384 б.
- [11] Боранбайұлы С. Азаттық еді аңсаған: Таңдамалы шығармалары. – Алматы, Ел-шежіре, 2011. –384 б.
- [12] Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс. Т.1. /Құраст.: М.Жолдасбеков, Р.Әлмұханова. – Астана, Күлтегін, 2014. –398 б.
- [13] Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс. Т.2. /Құраст.: М.Жолдасбеков, Р.Әлмұханова. – Астана, Күлтегін, 2014. – 397 б.

REFERENCES

- [1] Qazaq adebietyinin tarihi. Folklorlyq kezen. – Almaty, QazAqparat, 2008. – 812 b.
- [2] Klassikalyq zertteuler. Kop tomdyq. – Almaty: «Adebiyet Alemi», 2012. T.9. XX gasyr basyndagy Alash adebiettanuy. –368 b.
- [3] Aityts. T.2. – Almaty, Zhazushy, 1965. – 664 b.
- [4] Aityts. Qazaq halyk adebiety: Kop tomdyq (QazSSR Gylym akad. M.O.Aueзов atyndagy Adebiyet zhane oner instituty). Gylymi tusinikterin zhazyp, vaspaga azirlegender: A.Almanov (zhauapty shygarushy), S.Dautov, M.Zharmuhamedov, G.Mahmutova, F.Orazaeva. – Almaty: Zhazushy, 1988. –Т.2. –352 b.
- [5] Aronuly S. Olen sozdin zharyq zhuldyzy. /Qurast., algi sozin, tusinikterin zhazgan filologiya gyl.doctory S.Sadyrbaev. – Almaty: RS, 2012. –124 b.
- [6] Aueзов M. Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq zhinagy. T.28. – Almaty: Zhibek zholy baspa uyi, 2007. –440 b.
- [7] Baitursynov A. Adebiyet tanytqysh. – Almaty, Atamura, 2003.– 208 b.
- [8] Birzhan sal Qozhaqululy. Shygarmalary. /Qurast.: N.Orazbek. – Almaty, Qazaqstan baspa uiy, 2013. – 384 b.
- [9] Babalar sozi. Zhuz tomdyq. – Astana, Foliant, 2005. T. 22. Gashuktyq dastandar. 2003. – 304 b.
- [10] Aqan seri Qoramsauly. Shygarmalary /Qurast.: I.Orazbek. – Almaty: ZhS «Qazaqstan» baspa uyi, 2013. – 384 b.
- [11] Boranbaiuly S. Azattyq edy ansagan: Tandamaly shygarmalary. – Almaty, El-shezhire, 2011. – 384 b.
- [12] Qazaq onerinin antologiasy. Aityts. T.1. /Qurast.: M.Zholdasbekov, R.Almukhanova. –Astana: Kultegin, 2014. – 398 b.
- [13] Qazaq onerinin antologiasy. Aityts. T.2. /Qurast.: M.Zholdasbekov, R.Almukhanova. –Astana: Kultegin, 2014. – 397 b.

ТРАДИЦИОННЫЕ ДИСКУССИИ : ЖАНРОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Р.Т. Алмуханова

Казахский национальный университет , г. Астана, Казахстан

Ключевые слова : жанр литературы , фольклора, истории поэта .

Аннотация. Данная статья посвящена проблемам изучения традиционного айтыса – поэтического состязания акынов. В статье рассматриваются жанровые проблемы, также ряд важных аспектов.

Поступила 25.04.2016 г.